

᾽Αντώνης Μανιτάκης

Μαρξισμός καί Δίκαιο

Μιά κριτική θεώρηση τοῦ ἔργου
τοῦ ᾽Εβγκένι Πασουκάνις

᾽Ανάτυπο «᾽Ο Πολίτης»

᾽Αθήνα 1978

Μαρξισμός και Δίκαιο *

Μιά κριτική θεώρηση του έργου
του Έβγκένι Πασουκάνις

Α. Τό βιβλίο του Πασουκάνις καί η σημασία του

1. Πολλά και σημαντικά προβλήματα θεωρίας και μεθοδολογίας του Δικαίου βάζει τό βιβλίο του σοβιετικού νομικού και επαναστάτη Έβγκένι Πασουκάνις «Γενική θεωρία του Δικαίου και μαρξισμός»,¹ πού μόλις πρόσφατα —μέ καθυστέρηση δηλαδή 50 περίπου χρόνων από την πρώτη του έκδοση— μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις 'Οδυσσέας.

Γιά τόν Έλληνα νομικό, τό βιβλίο αυτό παρουσιάζει διπλό ενδιαφέρον. Πρώτα, γιατί θίγει θέματα θεωρίας και φιλοσοφίας του Δικαίου, μέ τά όποια πολύ λίγο, ή έντελώς επιφανειακά έχει ασχοληθεί ή πανεπιστημιακή διδασκαλία και ή παραδοσιακή νομική έπιστήμη. Έπειτα, γιατί δίνει τήν εύκαιρία γιά μιά πρώτη ούσιαστική επαφή μέ τή μαρξιστική θεωρία του Δικαίου, μέσα από μιά πλούσια σέ συλλογισμούς και αφαιρέσεις προβληματική, πού

πολύ απέχει από τή μηχανιστική και έξαιρετικά σχηματική αντίληψη γιά τό Δίκαιο της «έπίσημης» έκκλησίας του μαρξισμού.

Όσοι έχουν συνηθίσει νά έρμηνεύουν τά κοινωνικά φαινόμενα στή βάση της γραμμικής αιτιότητας (τό νομικό, πολιτικό και ιδεολογικό έποικοδόμημα είναι τό άμεσο, άναγκαίο και παθητικό αποτέλεσμα μιάς κυρίαρχης αίτίας, πού είναι ή οικονομική βάση), ή στή βάση αποκλειστικά της ιστορικής τους εξέλιξης (άναζήτηση της ούσίας των φαινομένων μέσα από τήν ιστορική τους καταγωγή), θά συναντήσουν σίγουρα δυσκολίες στήν κατανόηση του βιβλίου. Γιατί ή παρυσιαστική αντίληψη γιά τό Δίκαιο —θά πρέπει νά τό υπογραμμίσουμε από τήν άρχή— πηγάζει πέρα από όποιαδήποτε «αιτιοκρατική» ή «στρουκτουραλιστική» έρμηνεία του νομικού φαινομένου, και συγκρούεται όπωσδήποτε μεθοδολογικά μέ τήν «ιστορικιστι-

1. Δέν μπορούμε νά καταλάβουμε γιατί ό πραγματικός τίτλος του βιβλίου του Πασουκάνις αποδόθηκε στα ελληνικά ως «Μαρξισμός και Δίκαιο». Άν λόγοι έμπορικότητας ή έστω καλαισθητής εμφάνισης του εξώφυλλου επέβαλαν τή σύντμηση, θά έπρεπε, τουλάχιστον στίς μέσα σελίδες, νά δοθεί κάποια εξήγηση. Ή παράλειψη αυτή πάντως δέν άναιρεί τή διαπίστωση, ότι ή επιμέλεια της έκδοσης και ή μετάφραση είναι άντάξίες της σημασίας του έργου.

* Πρόκειται γιά τό έργο του Έβγκένι Πασουκάνις «Γενική Θεωρία του Δικαίου και Μαρξισμός» πού κυκλοφόρησε από τις έκδ. 'Οδυσσέας, Άθήνα 1977, σ.σ.192. Πρόλογος Ούμπέρτο Τσερόνι (μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά), μετάφραση Άνδρέας Χριστόπουλος.

κή» εξήγηση της έννομης σχέσης, όπως προτάθηκε από τον "Ενγκελς στην «Καταγωγή της οικογένειας, του κράτους και της ιδιοκτησίας».

Στήν προβληματική της γραμμικής σχέσης της βάσης με τό «ἐποικοδόμημα», τό νομικό επίπεδο μπορεί νά έχει δύο διαφορετικές μεταχειρήσεις. Μπορεί νά αντιμετωπιστεί καταρχήν σάν σκέτη αντανάκλαση της οικονομικής βάσης, άμεση έκφραση ενός οικονομικού συστήματος πού δέν διαθέτει δική του αποτελεσματικότητα, ούτε αυτονομία. Τό Δίκαιο είναι τό *post factum* παράγωγο μιās άμορφης και ουδέτερης «οικονομίας»². Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, ή επιστημονική ανάκαλυψη «του καθορισμού της νομικής μορφής από την οικονομική βάση», παραχωρεί τή θέση της στην ιδεολογική έννοια του «οικονομικού ντετερμινισμού», μεταβάλλεται σέ οικονομικό «φαταλισμό». 'Η αντίληψη αυτή έλκει τήν καταγωγή της από τό θεωρητικό κείμενο του Στάλιν «*Διαλεκτικός ύλισμός και ιστορικός ύλισμός*», του 1938.

Υπάρχει και μιά δεύτερη μεταχείριση ή οποία διορθώνει ουσιαστικά τή χυδαία σταλινική έκδοση του διαλεκτικού ύλισμού, χωρίς νά απομακρύνεται όμως έντελώς απ' αυτήν. Σύμφωνα μέ τήν έκλεπτυσμένη αυτή διασκευή, ανάμεσα στη βάση και στό ἐποικοδόμημα υπάρχει άμοιβαία άλληλεπίδραση, κάποια δράση από έπιστροφή, «ανάδραση», πράγμα πού προϋποθέτει τή σχετική αυτονομία του νομικού ἐποικοδομήματος. 'Αλλά ή άμοιβαιότητα αυτή περιορίζεται νά προσδιορίζεται τελικά τίς έπιρροές πού άσκοούνται από στοιχεία έντελώς ξένα μεταξύ τους, από επίπεδα ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο. 'Η σχέση-Οικονομίας και Δικαίου εμφανίζεται σάν μιά σχέση

ανάμεσα σέ όντότητες πού υπάρχουν από μόνες τους, πού έχουν τή δική τους, ή καθεμιά, ιστορία, ή καλύτερα δέν έχουν ιστορία. Τήν άποψη αυτή υποστήριξε μέ περισσή θερμή ο Ν. Πουλαντζάς στη μελέτη πού παραπέμπουμε πιο κάτω. Δέν είναι εξάλλου έντελώς ξένη μέ τό «στρουκτουραλισμό» του 'Αλτουσέρ, αν και ή θεωρητική τοποθέτηση του γάλλου φιλόσοφου είναι πολύ πιο πλούσια σέ περιεχόμενο, σ' ό,τι άφορά ειδικά αυτή τή σχέση και πάντως δέν εξαντλείται σ' αυτήν τήν άπλοϊκή τοποθέτηση³.

Σαφώς αντίθετη είναι, τέλος, ή προβληματική του Πασουκάνις για τό Δίκαιο, μέ τήν αντίληψη πού αναζητά τήν εξήγηση του νομικού φαινομένου αποκλειστικά μέσα από

2. Στο συλλογικό έργο της 'Ακαδημίας 'Επιστημών της Σοβιετικής 'Ενωσης: Τό Σοβιετικό κράτος και τό Δίκαιο (γαλλική μετάφραση σελ. 182), διαβάζουμε ότι «δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τό δίκαιο παρά αν τό αντιμετωπίσουμε σάν προϊόν των οικονομικών και άλλων κοινωνικών συνθηκών...» 'Αντιπροσωπευτικά όμως άποσπάσματα της αντίληψης ότι τό νομικό ἐποικοδόμημα, και γενικά ή νομική ιδεολογία, είναι άπλή αντανάκλαση της οικονομικής βάσης βρίσκει κανείς στό βιβλίο του Μ. Κόρνφορθ, *Γνωσιολογία*, (έλλην. μετάφραση) σ. 36 έπ., 96 έπ. Τήν ίδια σχέση δομής-ίπερδομής συναντά κανείς και στό βιβλίο του γνωστού σοβιετολόγου Κ. Stoyanovitch, «*La pensée marxiste et le droit*», (1974), Παρίσι, σ. 40 έπομ.

3. Για τό γάλλο φιλόσοφο μαρξιστή «ή οικονομία προσδιορίζει σέ τελευταία άνάλυση, μέσα απ' Ένα σύνολο διαφοροποιημένο, έπομένως πολύπλοκο και διαβρωμένο, τήν πραγματική διαφορά μέ τά άλλα επίπεδα, τήν σχετική της αυτονομία και τον έντελώς δικό της τρόπο αποτελεσματικότητας πάνω στη βάση. "Est-il simple, d' être marxiste en philosophie?", *La Pensée*, 183, (1975), σ. 11.

τήν ιστορική του καταγωγή, και θεωρεί τό Δίκαιο ως αναγκαίο επακόλουθο της ατομικής ιδιοκτησίας. Για τόν "Ενγκελς τό Δίκαιο υπάρχει από τότε πού δημιουργήθηκε ή κοινωνική ανισότητα, ή όποία και αναγορεύεται σέ φυσική πηγή της νομικής μορφής γενικά. Θύμα αυτής της σχηματικής αντίληψης έπεσε σέ μās ό Γ. Κορδάτος⁴. 'Αλλά γι' αυτήν τήν θεώρηση θά μιλήσουμε πιό διεξοδικά όταν ασχοληθούμε ειδικά μέ τήν μέθοδο του Πασουκάνις, ή όποία σαφώς αντιδιαστέλλεται από κάθε μορφής ιστορικισμό.

'Απέναντι σ' αυτές τίς μαρξιστικές απόψεις για τό Δίκαιο, ό Πασουκάνις διατηρεί κάποια απόσταση. 'Απόσταση αποχρώσεων ίσως, εφόσον ξεκινά από τήν ίδια βασικά θεωρητική αφετηρία, —πού δέν είναι άλλη απ' εκείνη του ιστορικού υλισμού, όπως διατυπώθηκε αρχικά από τόν Μάρξ και τόν "Ενγκελς. 'Αλλά πού στήν ουσία παίρνει τίς διαστάσεις μιās «άλλης» θεωρίας για τό Δίκαιο. 'Η «Γενική θεωρία του Δικαίου και ό Μαρξισμός» αποτελεί σέ κάθε περίπτωση σταθμό, όχι μόνο στήν εξέλιξη της μαρξιστικής θεωρίας για τό Δίκαιο, αλλά και της θεωρίας γενικά του Δικαίου.

2. Θά μπορούσε, βέβαια, νά παρατηρήσει κανείς, πώς από τό 1924 πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό βιβλίο, μέχρι σήμερα, μεσολάβησαν γεγονότα πού σημάδεψαν βαθιά και τήν ιστορία του μαρξισμού, αλλά και τήν εξέλιξη της θεωρίας και της φιλοσοφίας γενικά του Δικαίου. Ούτε οι μεταμορφώσεις όμως του Δικαίου, ούτε διάφορες παραμορφώσεις του μαρξισμού κατάφεραν νά μειώσουν τήν ουσιαστική αξία του σημαντικού αυτού έργου. Γιατί τό έργο του Πασουκάνις, ανεξάρτητα από τίς επιμέρους απαντήσεις πού έδωσε

στό πρόβλημα της θεμελίωσης του κανόνα δικαίου, ή της σχέσης Κράτους και Δικαίου ή ιδεολογίας και Δικαίου, άνοιξε πριν απ' όλα νέες προοπτικές στή μαρξιστική αντίληψη του Δικαίου, αντίληψη πού για τόν συγγραφέα αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα μιās συνολικής υλιστικής κριτικής της άστικής κοινωνίας. Τά λάθη έπομένως πού συναντά κανείς έδω και κει, οι έλλείψεις ή παραλείψεις του βιβλίου, άκόμη και ή σχηματοποίηση πού χαρακτηρίζει ενίοτε τά συμπεράσματά του, δέν άλλοιώνουν τήν ουσία της θεωρητικής του προσφοράς πού βρίσκεται άλλοι: *στή μεθοδολογική του αφετηρία, στο δρόμο πού ακολουθεί για νά γνωρίσει ένα μέρος, μιá στιγμή της κοινωνικής πραγματικότητας, πού λέγεται έννομη σχέση.*

Δέν έχουμε σκοπό στό σημείωμα αυτό νά παρουσιάσουμε, έστω συνοπτικά, τή θεωρία για τό Δίκαιο του Πασουκάνις. Θά ασχοληθούμε κυρίως μέ τή μέθοδό του και μόνο άποσπασματικά μέ τή θεωρία του. Τοιτο, γιατί πιστεύουμε πώς ή συγκεκριμένη θεωρία του είναι άπόρροια της θέσης πού παίρνει πάνω στο πρόβλημα, πώς φθάνουμε στή γνώση του Δικαίου. Πριν όμως εξετάσουμε κάπως πιό διεξοδικά τή μέθοδο αυτή, είναι ανάγκη νά σταθούμε έστω και για λίγο στίς διάφορες επικρίσεις πού διατυπώθηκαν για τή θεωρία του Πασουκάνις. "Ετσι, θά έχουμε πα-

4. Στο βιβλίο του, «Εισαγωγή εις τήν Νομικήν επιστήμην» ό Γιάννης Κορδάτος, γράφει: «οί κανόνες δικαίου (...) εγενήθησαν εϋθύς ως ανετράπη τό κοινοβιακόν καθεστώς και ή κοινοκτημοσύνη...» (...) «όρίζομεν τό δίκαιον ως τούς κανόνες τούς ρυθμίζοντας τήν κοινωνικήν συμβίωσιν από της περιόδου της ανθρώπινης ιστορίας άφ' ής εδημιουργήθη ανισότης εντός της κοινωνίας και μετέπειτα» σ. 80.

ράλληλα τήν εὐκαιρία νά ὑπογραμμίσουμε μερικές ἀπό τίς κεντρικές ιδέες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Β. Ἡ θεωρία τοῦ Πασουκάνις

3. Οἱ ἐπικριτές τοῦ Π. συγκεντρώνουν τὰ πυρά τους κυρίως στήν προσπάθεια τοῦ σοβιετικοῦ νομικοῦ νά συνδέσει τό νομικό φαινόμενο μέ τήν ἐμπορευματική παραγωγή. Κριτικάρουν δηλαδή τή θεμελιακή ἀντίληψη τοῦ συγγραφέα ὅτι «ὅπως ἀκριβῶς ὁ πλοῦτος τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας παίρνει τή μορφή μιᾶς τεράστιας συσσωρεύσεως ἐμπορευμάτων, ἐτσι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία παρουσιάζεται στό σύνολό της σάν μιᾶ ἀπέραντη ἄλυσίδα ἀπό νομικές σχέσεις. Ἡ ἐμπορευματική ἀνταλλαγή προϋποθέτει τήν ἀτομικοποιημένη οἰκονομία. Ὁ δεσμός ἀνάμεσα στίς διάφορες ἀπομονωμένες ἀτομικές μονάδες τῆς οἰκονομίας διατηρεῖται, κατά περίπτωσιν, μέ τίς συμβάσεις. Ἡ ἔννομη σχέση μεταξύ τῶν ὑποκειμένων δέν εἶναι παρά ἡ ἄλλη πλευρά τῆς σχέσης μεταξύ τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας πού ἔγιναν ἐμπορεύματα» (Πασουκάνις, ἑλλ. γλ. μετφρ. σελ. 92).

Γιά τόν Κ. Κόρς⁵, ὁ Πασουκάνις καταλήγει νά ἐξομοιώνει, νά ταυτίζει σχεδόν, ὄχι τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία, ἀλλά τή μορφή τοῦ δικαίου μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Γιά τόν Ν. Πουλαντζά⁶, ἡ πασούκανική ἀντίληψη τοῦ δικαίου μεταβάλλει τό νομικό ἐποικοδόμημα σέ ἐργαλεῖο τῆς οἰκονομίας, ἐνῶ γιά τούς περισσότερους ἐπικριτές του⁷, ὁ Πασουκάνις στήν προσπάθειά του νά καταπολεμήσει τό νομικό δογματισμό καί τήν κανονοκρατική αὐτάρκεια, ὁδηγήθηκε χωρίς τό θέλει στή σύγχυση τῆς νομικῆς καί οἰκονομικῆς πραγματικότητας. Θέλοντας νά χαράξει ἕνα παράλληλο δρόμο ἀνάμεσα στήν οἰκονομία καί στό δίκαιο

κατέληξε νά ταυτίσει τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία. Ἀκόμα καί ὁ Κέλσεν, συμπορευόμενος στό σημεῖο αὐτό μέ τούς μαρξιστές ἐπικριτές τοῦ Πασουκάνις, προσάπτει στό ἔργο του τήν ἀδυναμία νά προσδιορίσει σέ τί διαφέρουν οἱ ἔννομες σχέσεις ἀπό τίς κοινωνικές σχέσεις γενικά, ποιά εἶναι τὰ ὅρια π.χ. ἀνάμεσα στήν ἀπλή κατοχή καί στήν κυριότητα. «Τό γεγονός ὅτι κάποιον ἄτομον, παρατηρεῖ ὁ Κέλσεν, κατέχει πραγματικά κάποιον πράγμα δέν σημαίνει ὅτι εἶναι καί ὁ νόμιμος κύριός του»⁸.

4. Νομίζουμε πῶς οἱ ἐπικρίσεις αὐτές ὑπερακοντίζουν τόν ἀρχικό στόχο τοῦ ἔργου τοῦ Πασουκάνις καί παρακάμπτουν τό βασικό του ἐρώτημα. Ὁ συγγραφέας δέν ἔχει σκοπό νά δείξει γενικά τή σχέση δικαίου καί οἰκονομίας, ἡ δικαίου καί ιδεολογίας, ἀλλά νά ἀνακαλύψει τίς ἱστορικές ἐκείνες συνθήκες πού γεννοῦν καί ἀναπαράγουν τήν ἔννομη σχέση (ἡ τή νομική μορφή ὅπως συχνά γράφει) σάν μιᾶ ἰδιαίτερη ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ἡ ἐρώτηση πού θέτει στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου του εἶναι: «πῶς πρέπει νά ἀναζητήσουμε τήν κοινωνική ἐκείνη

5. Βιβλιοκριτική παρουσίαση τοῦ Πασουκάνις στό Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, (1930).

6. "A propos de la theorie marxiste du droit", Archives de Philosophie du Droit, No 12, (1967) σελ. 146.

7. Βλέπε π.χ. Umberto Cerroni, "Marx e il diritto moderno", στήν παρουσίαση τοῦ ἔργου του στά γαλλικά, ἀπό τόν J. M. Vincent, "Vers une theorie marxiste du droit moderne." Πρβλ. ἐπίσης Μ. καί R. Weyl, Revolution et perspectives du droit, éd. sociales, (1974), σ.35-37, καί Imre Szabó, "Les fondements de la theorie du Droit", Budapest, (1973) σ.73.

8. H. Kelsen, The communist theory of law, London, 1955, σ. 93.

σχέση, τῆς ὁποίας ἡ νομικὴ μορφή εἶναι ἀναπότρεπτη ἀντανάκλαση» (σ. 89). Θέλησε ἀπλῶς νὰ ἐξηγήσει πῶς τό δίκαιο, σάν σύστημα κανόνων (νομικῶν), μέ συνοχή καί ἰδιαίτερη λογική, διαφοροποιεῖται ἀπό τίς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἢ δομῆς, καί πῶς λειτουργεῖ σάν ἀναγκαία ἀποκρυστάλλωση καθορισμένων κοινωνικῶν σχέσεων: τῶν σχέσεων μιᾶς ἀναπτυσσόμενης ἐμπνευματικῆς κοινωνίας. Ὑποστηρίζει, μέ λίγα λόγια ὁ Πασουκάνις, ὅτι οἱ θεμελιώδεις ἀφηρημένες κατηγορίες τοῦ Δικαίου, ὅπως κανόνας (δικαίου) (βλ. κεφάλαιο τρίτο τοῦ βιβλίου), ὑποκείμενο τοῦ δικαίου καί δικαίωμα (κεφάλαιο τέταρτο), ποινὴ (κεφάλαιο ἑβδομο) κ.λπ. συνιστοῦν νομικές κατηγορίες πού ἀναπτύχθηκαν, τουλάχιστον στήν πιά ὀλοκληρωμένη καί ἐπεξεργασμένη τους μορφή, τήν ἐποχή τῆς γενικευμένης ἐμπνευματικῆς παραγωγῆς. Οἱ κατηγορίες αὐτές εἶχαν, βέβαια, δημιουργηθεῖ, σέ ἐμβρυώδη ὅμως κατάσταση, σ' ὀρισμένες ἀπό τίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες, (ὅπως στή Ρώμη ἢ στό Βυζάντιο), ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίστηκαν γιά πρώτη φορά σχέσεις ἀπλῆς ἐμπνευματικῆς παραγωγῆς, δέν ὀλοκληρώθηκαν ὅμως λογικά, δέν ἀπέκτησαν πλήρη «νομική» αὐτονομία, παρά ὅταν ὅλα τὰ προϊόντα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πῆραν τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ὅταν ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία κυριάρχησε ὀλοκληρωτικῇ πάνω στήν ἀξία χρήσης. Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν, θεμελιώδης κοινωνικός δεσμός, δεσμός πρότυπο, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἐπιβλήθηκε ὁ δεσμός πού ἐνώνει δύο ἀπομονωμένα ἄτομα πού συναντῶνται σάν ἴσα (κάνοντας ἀφαίρεση ἀπό τίς συγκεκριμένες κοινωνικές της ιδιότητες) καί ἐλεύθερα (χωρίς ἐμπόδια, πολιτειακῆς καί συντεχνι-

ακῆς φύσης —προσωπικές ἢ φυσικές ἐξαρτήσεις), γιά νὰ ἀνταλλάξουν ἰσότιμα προϊόντα. Τό Δίκαιο, ἐπομένως, κατὰ τόν Πασουκάνις «ἀντιπροσωπεύει τήν μυστικοποιημένη μορφή μιᾶς ἰδικῆς κοινωνικῆς σχέσης (...) τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ κατόχους ἐμπορευμάτων» (σελ. 85 καί 89).

Ὁ Πασουκάνις δέν ἀρνεῖται τόν ἰδεολογικό χαρακτήρα τοῦ Δικαίου, τονίζει ἀπλῶς, σέ ἀντίθεση μέ ὅσα ὑποστηρίζουν ἀκόμα καί σήμερα σημαίνοντες σοβιετικοὶ νομικοί, ὅτι «τό κράτος, —ὅπως καί τό δίκαιο— δέν εἶναι μόνο μιᾶ ἰδεολογικῆς μορφῆς, ἀλλά ταυτόχρονα καί μορφή τοῦ κοινωνικοῦ εἶναι. Ὁ ἰδεολογικός χαρακτήρας τῆς ἔννοιας δέν καταργεῖ τήν πραγματικότητα καί τήν ὑλικότητα τῶν σχέσεων πού αὐτή ἐκφράζει» (σελ. 82).

5. Γιά τόν Πασουκάνις λοιπόν τό Δίκαιο, σάν κοινωνικό φαινόμενο, διαθέτει καί ἰδιαίτερότητα καί ἀντικειμενικότητα, μά πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἓνα φαινόμενο ἱστορικό, ἄρα παροδικό. «Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ λογικὴ τῶν νομικῶν ἐννοιῶν ἀνταποκρίνεται στή λογικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς ἐμπνευματικῆς κοινωνίας. Ἀκριβῶς σέ τοῦτες τίς σχέσεις πρέπει νὰ ζητήσουμε τίς ρίζες τοῦ συστήματος τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καί ὄχι στή συγκατάθεσιν τῆς δημόσιας ἀρχῆς. Ἀντίθετα, ἡ λογικὴ τῶν σχέσεων κυριαρχίας καί δουλείας ἐπανερχεται στό σύστημα τῶν νομικῶν ἐννοιῶν μόνο ἐν μέρει» (σελ. 103). Καί πιά κάτω, σχετικὰ μέ τή διάκριση τῆς ἐννομης τάξης ἀπό τίς ἄλλες τάξεις γράφει: «ἡ ἐννομὴ τάξη διακρίνεται ἀπό κάθε ἄλλο εἶδος κοινωνικῆς τάξης στό βαθμὸ ἀκριβῶς πού ἀφορᾷ τὰ ἀπομονωμένα ξεχωριστὰ ὑποκείμενα. Ὁ νομικός κανόνας ὀφείλει τήν ἰδιομορφία του, πού τόν ξεχωρίζει ἀπό τό γενικό σύνολο τῶν ἄλλων

ἠθικῶν, αἰσθητικῶν, κερδοσκοπικῶν κ.λπ. κανόνων, στό ὅτι ἀκριβῶς προϋποθέτει ἓνα πρόσωπο πού ἔχει δικαιώματα καί τό ὁποῖο ἔτσι ἀσκεῖ ζωντανές ἀξιώσεις» (σελ. 107). Σαφές εἶναι καί ὁ διαχωρισμός (ἄρα καί ἡ ἰδιαιτερότητα) τῆς ἔννομης τάξης ἀπό τήν οἰκονομική, ἀπό τήν οἰκονομία... «Βλέπουμε ἔτσι στήν περίπτωση αὐτή, ὅτι ἡ οἰκονομική σχέση εἶναι στήν πραγματική της κίνηση, ἡ πηγή τῆς ἔννομης σχέσης, ἡ ὁποία γεννιέται μόνο τή στιγμή τῆς ἀντιδικίας. Ἀκριβῶς γι' αὐτό, ἡ ἀντιδικία, ἡ ἀντίθεση συμφερόντων εἶναι ἐκείνη πού δημιουργεῖ τή νομική μορφή, τό νομικό ἐποικοδόμημα... Μέ τή δικαστική διαδικασία τό νομικό στοιχεῖο χωρίζεται ἀπό τήν οἰκονομία καί δρᾷ αὐτόνομα» (σελ. 100). Μέσα ἀπό τίς παραπομπές αὐτές βλέπουμε πώς πρόθεση τοῦ Πασουκάνις δέν εἶναι καθόλου νά ταυτίσει τό δίκαιο μέ τήν οἰκονομία, ὅπως τόν κατηγοροῦν οἱ πολέμιοί του, ἀντίθετα μάλιστα προβάλλει καί ὑπερασπίζεται καί τήν ἰδιαιτερότητα καί τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τῆς ἔννομης σχέσης. Ἀναζητεῖ ἀπλῶς ἐπίμονα τήν ὕλική, τήν ἀντικειμενική βάση τῆς νομικῆς ρύθμισης, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν ἀντίθεση τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἀντίθεση πού στήν ἀστική κοινωνία παίρνει τή μορφή τοῦ οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, θεμελιώδους νόμου λειτουργίας τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς: «Οἱ θεμελιακές προϋποθέσεις τῆς νομικῆς ρύθμισης εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Αὐτός ὁ ἀνταγωνισμός εἶναι τόσο ἡ λογική προϋπόθεση τῆς νομικῆς μορφῆς ὅσο καί ἡ πραγματική αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ νομικοῦ ἐποικοδομήματος... τό στοιχεῖο τῆς ρύθμισης ἀρχίζει ἐκεῖ πού ἀρχίζουν οἱ διαφορές καί οἱ ἀντιθέσεις συμφερόντων» (σ. 88).

6. Τελευταία λογική συνέπεια τῆς

βασικῆς θέσης τοῦ Πασουκάνις γιά τό δίκαιο, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, εἶναι ὁ ἱστορικός χαρακτήρας τῶν νομικῶν ἔννοιῶν: οἱ νομικές κατηγορίες, ὅπως ἀκριβῶς «οἱ κατηγορίες τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, εἶναι μορφές τῆς διανόησης πού διαλλέτουν μιά ἀντικειμενική ἀλήθεια, ἐφ' ὅσον ἀντανακλοῦν πραγματικές κοινωνικές σχέσεις, ἀλλά αὐτές οἱ σχέσεις δέν ἀνήκουν παρά σέ ἐκείνη τήν καθορισμένη ἱστορική ἐποχή, ὅπου ἡ ἐμπορευματική παραγωγή ἔγινε ὁ τρόπος κοινωνικῆς παραγωγῆς», γράφει στό Κεφάλαιο ὁ Μάρξ. Καί συμπληρώνει ὁ Πασουκάνις, μιλώντας γιά τό δίκαιο τῆς μεταβατικῆς κοινωνίας ἀπό τόν καπιταλισμό στόν σοσιαλισμό: «ἡ κατάργηση τῶν κατηγοριῶν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου θά σημαίνει στίς συνθήκες αὐτές τήν κατάργηση γενικά τοῦ δικαίου, δηλαδή τή βαθμιαία ἐξαφάνιση τοῦ νομικοῦ στοιχείου στίς ἀνθρώπινες σχέσεις» (σελ. 69). Κρυστάλλινο σέ διαύγεια τό συμπέρασμα τοῦ ρώσου συγγραφέα: τό Δίκαιο εἶναι προορισμένο νά σβῇ, νά ἐξαφανιστεῖ, στό μέτρο πού ἐξαφανίζονται οἱ ἐμπορευματικές σχέσεις. Ἡ προοπτική ἀκριβῶς τοῦ βαθμιαίου μαρasmus τῶν νομικῶν κατηγοριῶν, εἶναι πού ἐνόχλησε περισσότερο τοῦς Σοβιετικούς νομικούς τῆς σταλινικῆς περιόδου, καί προκάλεσε τίς πιό βίαιες πολεμικές ἐναντίον του. Δέν τοῦ συγχώρεσαν τήν ἀμετάθετη προσήλωσή του στή θεμελιακή θεωρητική τοποθέτηση τῶν Μάρξ καί Ἐνγκελς, ὅτι τό Δίκαιο, τό ἴσο δίκαιο, στή σοσιαλιστική κοινωνία, θά διατηρεῖται μόνο στό μέτρο πού θά ὑπάρχουν ἐπιβιώσεις τοῦ ἀστικοῦ τρόπου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν, καί ὅτι, ἐπομένως, δέν εἶναι δυνατό νά μιλάμε γιά «προλεταριακό» δίκαιο, γιά δίκαιο δηλαδή μέ σοσιαλιστικό περιε-

χόμενο, γιατί τέτοιο δέν υπάρχει και ούτε είναι δυνατό νά δημιουργηθεῖ. Καί δέν υπάρχει, γιατί δέν υπάρχει «σοσιαλιστικός τρόπος» παραγωγῆς σέ ἀντίθεση ἢ σέ ἀντιπαράθεση πρὸς τόν καπιταλιστικό τρόπο. Ἡ σοσιαλιστική κοινωνία εἶναι μία μεταβατική ἐξ ὀρισμοῦ κοινωνία μέ ἀντιθετικά στοιχεῖα, μέ κυρίαρχη ὅμως τάση τήν τάση πρὸς κοινωνικοποίηση τῆς παραγωγῆς. Στήν αὐτοκριτική πού ἀναγκάστηκε νά κάνει τό 1930 στήν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, ὁ Πασουκάνις δικαιολογοῦσε τήν θέση του αὐτή μέ τά ἑξῆς ἐπιχειρήματα: «Πρέπει νά ἐκφράσω τή λύπη μου γιά τή χρήση τοῦ ὅρου προλεταριακό δίκαιο. Ὁ Lieberman ἀρχίζει ἀπό τήν στοιχειώδη συμμετρία: φεουδαρχία – φεουδαρχικό δίκαιο, καπιταλισμός – ἀστικό δίκαιο, μεταβατική περίοδος, δικτατορία τοῦ προλεταριάτου – προλεταριακό δίκαιο. Ἐπιφανειακά αὐτό εἶναι τόσο καθαρό ὥστε ἀκόμα καί ἓνα παιδί τῶν 5 ἐτῶν μπορεῖ νά τό καταλάβει. Ὁ Lieberman ὅμως ξεχνᾷ πῶς ἡ φεουδαρχία εἶναι ἓνας κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν ἀστική κοινωνία (...) Μποροῦμε ὅμως νά ἰσχυριστοῦμε κάτι παρόμοιο καί γιά τήν μεταβατική περίοδο; Κάθε κοινωνικο - οικονομικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ εἰδική μορφή σχέσης ἀνάμεσα στά μέσα παραγωγῆς καί στούς ἄμεσους παραγωγούς. Τί εἶδους σχέση χαρακτηρίζει τή μεταβατική κοινωνία ἀπό τόν καπιταλισμό στό σοσιαλισμό; Πουθενά ὁ Μάρξ δέ λέει ὅτι ἡ μεταβατική περίοδος εἶναι ἓνας ἰδιαίτερος κοινωνικο-οικονομικός σχηματισμός».⁹ Τήν υπεράσπιση τῆς μαρξιστικῆς ὀρθοδοξίας τήν πλήρωσε τελικά ὁ Πασουκάνις μέ τή ζωή του. Ἐξαφανίστηκε, χωρίς νά ξέρει κανεῖς πῶς, τήν ἐποχή τῶν σταλινικῶν ἐκκαθαρίσεων, τό 1937.

Σήμερα, ὅπου στή Σοβιετική Ἐνωση δοξάζεται ἡ σοσιαλιστική νομιμότητα, ὅπου γίνεται λόγος γιά ἀνάπτυξη τῆς νομικῆς παιδείας, καί τό Κράτος ἀναλαμβάνει νά καλλιεργήσει στούς Σοβιετικούς πολίτες νομική συνείδηση, (γιατί ὄχι σοσιαλιστική);, τό ἔργο τοῦ Πασουκάνις εἶναι τόσο ἐπικαιρο, ὅσο καί τήν ἐποχή πού γράφτηκε. Γι' αὐτό καί ἡ θεωρία του ἀπορρίπτεται ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν σάν «οἰκονομιστική καί ἰδεαλιστική».

Τήν τωρινή σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Πασουκάνις, ἰδίως γιά ὅσους ἔχουν μιᾶ κριτική στάση ἀπέναντι στίς γραφειοκρατικές παραμορφώσεις τοῦ Σοβιετικοῦ κράτους καί ἀναζητοῦν τίς ρίζες τοῦ γραφειοκρατικοῦ φαινομένου, παρέλειψε νά τονίσει στόν πρόλογό του ὁ Τσερόνι. Δέν ἔδειξε τή θεμελιώδη διαφορά πού υπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη τῶν σοβιετικῶν νομικῶν, πού ὑποστηρίζουν ὅτι τό δίκαιο στή σοβιετική κοινωνία εἶναι ἓνα βασικό ἐργαλεῖο τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησις, ἓνα μέσο γιά τήν ὀργάνωση τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας, καί στή θέση τοῦ Πασουκάνις, πού ἐπιμένει πῶς τό Δίκαιο, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νά υπάρχει, εἶναι ἀπλή ἐπιβίωση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀποψή του αὐτή εἶναι διατυπωμένη στό βιβλίο του μέ σαφήνεια καί ἐπαναστατική ἀποφασιστικότητα: «Πρέπει νά θυμόμαστε ὅτι ἡ ἠθική, τό δίκαιο καί τό κράτος, εἶναι μορφές τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἀκόμα καί ἂν τό προλεταριάτο εἶναι ἀναγκασμένο νά χρησιμοποιοῦν αὐτές τίς μορφές, δέν σημαίνει καθόλου ὅτι μπορεῖ νά συνεχίσουν νά ἀναπτύσσονται ἔχοντας μέσα τους σοσιαλιστικό περιεχόμενο. Αὐτές οἱ μορ-

9. Βλ. "The Soviet State and the Revolution in law."

φές δέν μπορούν νά ἀφομοιώσουν τό σοσιαλιστικό περιεχόμενο καί θά πρέπει νά εξαφανιστούν, στό μέτρο πού θά πραγματοποιηθεῖ τό περιεχόμενο τοῦτο. "Ὁμως τό προλεταριάτο ὀφείλει, στή σημερινή μεταβατική περίοδο, νά ἐκμεταλλεῖται, πρὸς χάριν τῶν ταξικῶν του συμφερόντων, τίς μορφές πού κληρονομεῖ ἀπό τήν ἀστική κοινωνία, ἐξαντλώντας τες ἔτσι ὁλοκληρωτικά. 'Αλλά πρέπει γι' αὐτό νά ἔχει πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ σαφέστατη εἰκόνα καί νά ἔχει ἀπαλλαγῇ ἀπό κάθε ἰδεολογικό πέπλο ὅσον ἀφορᾷ τήν ἱστορική καταγωγή αὐτῶν τῶν μορφῶν. Τό προλεταριάτο πρέπει νά κρατάει ἡρεμῇ, κριτική στάση ὅχι μόνο ἀπέναντι στήν ἠθική καί στό ἀστικό κράτος ἀλλά καί στό δικό του κράτος καί στή δική του ἠθική. Πρέπει μέ ἄλλα λόγια, νά ἔχει συνείδηση τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας τῆς ὑπαρξῆς τους ἀλλά ταυτόχρονα καί τῆς ἐξαπάτησής τους» (σελ. 164). Σπάνια συναντᾷ σήμερα κανεῖς τέτοιο δεῖγμα ἐπαναστατικῆς γραφῆς.

Γ. Ἡ μέθοδος τοῦ Πασουκάνις

7. Ἐδῶ σταματᾷμε τήν παρουσίαση τῆς πασουκανικῆς θεωρίας γιά τό δίκαιο γιά νά ἔρθουμε σ' αὐτό πού προαναφέραμε στήν ἀρχή τοῦ σημειώματος: στή μέθοδό του. Αὐτό συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρῶτο σκέλος τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου, τό μαρξισμό. Πῶς ἀντιλαμβάνεται τό μαρξισμό ὁ συγγραφέας; Γιατί, καλῶς ἢ κακῶς, ὑπάρχουν περισσότερες ἀπό μιὰ ἀναγνώσεις τοῦ Μάρξ, μέ ἀντίστοιχες θεωρητικές καί πολιτικές συνέπειες.

Ἀπό τή μελέτη τῆς θεωρίας του συνάγεται, νομίζουμε ἀβίαστα, πῶς ὁ Πασουκάνις ἀντιμετωπίζει κατ' ἀρχήν τό μαρξισμό κυρίως σάν μέθοδο, σάν μέθοδο ἀνάλυσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Συναντιέται σ' αὐτό τό σημεῖο ἐν μέρει μέ τήν

λουκασιανή ἀντίληψη γιά τό μαρξισμό: «Ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός δέν σημαίνει τήν προσχώρηση χωρίς κριτική στά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Μάρξ, δέν σημαίνει «πίστη» σ' ἐκείνη τή θέσῃ ἢ σ' μιὰ ἄλλη, οὔτε λατρεία ἐνός «ἱεροῦ» βιβλίου. Ἡ ὀρθοδοξία στόν τομέα τοῦ μαρξισμοῦ ἀναφέρεται ἀντίθετα ἀποκλειστικά στή μέθοδο. Ἐμπεριέχει τήν ἐπιστημονική πεποίθηση ὅτι μέ τόν διαλεκτικό μαρξισμό βρέθηκε ἡ σωστή μέθοδος ἔρευνας, καί αὕτῃ ἡ μέθοδος δέν μπορεί νά ἀναπτυχθεῖ, νά τελειοποιηθεῖ παρά κατὰ τήν ἐννοια τῶν θεμελιωτῶν της»¹⁰.

Σαφές εἶναι ὁ διαχωρισμός ἐδῶ ἀπό τόν «διαλεκτικό ὕλισμό» τοῦ Στάλιν, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σέ μερικά ἀτυχῇ κείμενα τοῦ Ἐνγκελς, μετέβαλε τό μαρξισμό σέ γενική φιλοσοφία, σέ κοσμοθεωρία, πού συμβαίνει νά γνωρίζει τό γενικό καί ἀφηρημένο τύπο, τοὺς νόμους κίνησης τῆς φύσης καί τῆς κοινωνίας, ἀνεξάρτητα ἀπό συγκεκριμένες χρονικοτοπικές συνθήκες.

Ὁ Μάρξ ἀντίθετα δέν ἔβαλε σά στόχο του νά στήσῃ μιὰ ὄντολογία, μιὰ γενική ἀνθρωπολογία, ἀλλά νά δημιουργήσῃ μιὰ νέα ἐπιστήμη, τήν ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Δέν εἶχε σά σκοπό νά φτιάξῃ μιὰ νέα σύλληψη τοῦ Κόσμου ἢ τοῦ Ἀνθρώπου γενικά καί ἀφηρημένα, ἀλλά νά ἐρμηνεύσῃ τήν ἱστορική κίνηση, τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, ξεκινώντας ἀπό μιὰ ἐπιστημονική κριτική τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέ πρακτικό στόχο τήν ἀνατροπή της. Μέσα ἀπό τή Λογική τοῦ Κεφαλαίου δέν ἀναδύεται ἡ Μέθοδος, γενικά καί ἀφηρημένα, ἡ ἀπόλυτη Μέθοδος, (ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ στή φρά-

10. Γ. Λούκατς, «Τί εἶναι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός» στό «Ἱστορία καί ταξική συνείδηση», ἑλλ. μετφρ. σελ. 53.

ση πού παραθέσαμε ό Λούκατς) αλλά ή μέθοδος ανάλυσης ενός συγκεκριμένου καί ιστορικά δοσμένου αντικειμένου: τοῦ καπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ.

Ἡ μέθοδος δέν μπορεί νά νοηθεῖ πέρα καί ανεξάρτητα ἀπό τό ἀντικείμενό της: τίθεται πάντοτε σέ ἀναφορά μέ τό ἀντικείμενο, ὑπάρχει ὡς μέθοδος τοῦ ἀντικειμένου. Τό κρίσιμο σημεῖο γιά ἓνα ἐρευνητή δέν εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῆς Μεθόδου γενικά, ἀλλά ἡ σύλληψη τῆς εἰδικῆς λογικῆς τοῦ εἰδικοῦ ἀντικειμένου. Κάθε συλλογισμός, πάνω στή μαρξιστική μεθοδολογία, «κινδυνεύει νά μετατραπεί σέ νεκρή ἀφαίρεση, σέ ἀπολίθωμα, ἐάν αὐτός ὁ συλλογισμός δέν εἶναι στενά δεμένος μέ τό συγκεκριμένο περιεχόμενο τοῦ ἀντικειμένου τῆς μελέτης καθώς καί μέ τή μορφή σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀρθρώνονται τά στοιχεῖα ἀπό τά ὅποια αὐτό τό περιεχόμενο τρέφεται»¹¹.

8. Μετά ἀπ' αὐτά τά ὀλίγα προεισαγωγικά περί μεθόδου, ἴσως μπορούμε πιό εὐκόλα νά ἀπαντήσουμε γιὰ τό Πασουκάνις δέν μᾶς μιλά γιά τό Δίκαιο γενικά, δέν θέτει ὡς ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς του τό Δίκαιο ἀνεξάρτητα ἀπό τόπο καί χρόνο, οὔτε καί ἐπιδιώκει νά μᾶς δώσει κάποιο ὅρισμό τοῦ Δικαίου μέ καθολική καί διαχρονική ἰσχύ. Διότι, ἀπλούστατα, παρόμοια ἐπιχείρηση προϋποθέτει ἀνάλογα γνωστικά ἐργαλεῖα, κατηγορίες οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα καί ἰσχύος. Ἕνας ἀφηρημένος, «ὄντολογικός» ὅρισμός τοῦ Δικαίου, προϋποθέτει ὅτι τό ὑποκείμενο τῆς γνώσης βρίσκεται στήν κατοχή τῆς πολὺτιμης ἐκείνης κατηγορίας, τῆς ἔννοιας — κλειδί, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τή δυνατότητα νά συλλάβει τό νομικό φαινόμενο στήν γενολογική του οὐσία, κάνοντας δηλαδή ἀφαίρεση ἀπό τή συγκεκριμέ-

νη κάθε φορά ἱστορική του ὑπαρξη καί κοινωνική του λειτουργία. Ἡ γνώση ὅμως εἶναι δέσμια τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, τοῦ βαθμοῦ ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῆς ἐπιστήμης, καθώς καί τῶν συγκεκριμένων σχέσεων ἐργασίας. Τό Δίκαιο, ἀφηρημένα, ὄχι ἀπλῶς δέν μπορεί νά ὀριστεῖ, ἀλλά οὔτε καί νά ἀποτελέσει, σάν τέτοιο, ἀντικείμενο θεωρητικῆς ἐργασίας.

Ἡ ἔννοια τοῦ Δικαίου ὅπως ὀρίζεται π.χ. στά ἀκαδημαϊκά ἐγχειρίδια, εἶναι μιά ἀφαίρεση γενική, γιμάρτη ἐτερογενῆ ἐμπειρικά στοιχεῖα, χωρίς κανένα εἰδικό προσδιορισμό, μέ μιά λέξη, εἶναι μιά ἔννοια χασοτική. Καί αὐτό ἀφορᾷ ὅλους τοὺς ὁρισμούς, ἢ μᾶλλον ὅλες τίς παραλλαγές ὁρισμῶν. Κάθε παραλλαγή διαφέρει ἀπό τήν προηγούμενη στήν ἀφαίρεση ἢ στήν προσθήκη κάποιου, σημαντικοῦ ἢ ἀσήμαντου, κατά τήν κρίση τοῦ συγγραφέα, στοιχείου. Ἡ ἰδιαίτερη συρραφή τῶν διαφόρων αὐτῶν στοιχείων κάνει τόν ὅρισμό. Μέσα σ' αὐτό τό ἀφαιρετικό κατασκευάσμα θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά χωρέσουν οἱ συμβατικές καί οἱ νόμιμες (ἐκ τοῦ νόμου ἰδρυόμενες) σχέσεις, τό ἰδιωτικό καί δημόσιο δίκαιο, οἱ κανόνες πού δημιουργοῦν κυρίως δικαίωμα καί οἱ κανόνες πού ἰδρύουν βασικά ὑποχρεώσεις, τό ποινικό καί τό οικονομικό δίκαιο κ.λπ. Ὁλη αὐτή ἡ ποικιλία καί ἡ πολλαπλότητα τῶν ἔννομων σχέσεων ἀνάγεται τελικά σέ μιά καί μόνη ἀφαίρεση: στόν κανόνα συμπεριφορᾶς. Δίκαιο=σύνολο καταναγκαστικῶν κανόνων συμπεριφορᾶς.¹²

Ὅταν ὅμως ὁ ὅρισμός μπαίνει σάν

11. G. La Grasso, "Structura economica et Societa" σέ: *Recherches Internationales*, No 86, 1976, σ. 26.

προκαταβολική λογική αξίωση της έρευνας προϋποθέτει εκκίνηση αργίον, από γενικές αφαιρέσεις. Μιά τέτοια αφετηρία προκαθορίζει ωστόσο και την θεωρητική της κατάληξη: τή διάλυση του ειδικού και συγκεκριμένου σέ μία ιδέα γενική και άοριστη, μέ απόλυτη ισχύ, προορισμένη νά ισχύει πάντα, άφου τίθεται έξω από την ιστορία. Τό Δίκαιο άποκτά έτσι υπερβατικό περιεχόμενο, ταυτίζεται μέ την ιδέα του Δικαίου. 'Αντικείμενο έτσι γνωστικής επεξεργασίας, δέν είναι ένα αντικείμενο πραγματικό, ύλικά καθορισμένο, αλλά μία ιδέα. Μία ιδέα πού έχει μέσα της εξαντλήσει κάθε στοιχείο ειδικό και ιστορικά προσδιορισμό, πού έχει δηλαδή αφήσει νά εξατμισθεί αυτό πού κατ' έξοχην χαρακτηρίζει *σήμερα* τό Δίκαιο¹².

9. 'Ο πίο άσφαλής δρόμος για νά γνωρίσουμε τό Δίκαιο γενικά είναι νά ξεκινήσουμε από την άνάλυση του Δικαίου πού ύπάρχει σήμερα: αυτό είναι τό πίο ούσιαστικό συμπέρασμα πού βγαίνει από τή μελέτη του βιβλίου του Πασουκάνις. Τό παρόν είναι τό κλειδί κατανόησης του παρελθόντος και του μέλλοντος. 'Η μέθοδος συνεπώς του Πασουκάνις επιβάλλει όχι μόνο την πρωταρχικότητα της ύλης ή του περιεχομένου πάνω στη μορφή (κλασική άλλωστε θέση της ύλιστικής μεθόδου) αλλά και την *πρωταρχικότητα του παρόντος* πάνω στο παρελθόν καθώς και μία ειδική σχέση του παρόντος προς τό μέλλον.

'Η άστική κοινωνία είναι *ή ιστορική όργάνωση της πίο άναπτυγμένης παραγωγής και ταυτόχρονα της πίο ποικίλης πού θά μπορούσε νά γίνει. Οι κατηγορίες πού εκφράζουν τις σχέσεις της κοινωνίας αυτής και οι όποιες επιτρέπουν νά κατανοήσουμε τή δομή της, επιτρέπουν ταυτόχρονα νά ύπολο-*

γίσουμε τή δομή και τις παραγωγικές σχέσεις όλων των προηγούμενων κοινωνικών μορφών, από τά λείψανα και τά στοιχεία των όποιών άποτελέστηκε αυτή...»¹⁴ Τή θεμελιακή αυτή μεθοδολογική άνακάλυψη του Μάρξ συμπληρώνει ό 'Ιταλός φιλόσοφος Κολέτι μέ την παρατήρηση: *«κάθε κατηγορία, και κάθε στιγμή, παρατηρείται στο σημείο της άνάπτυξης στο όποιο έφτασε στην πλήρη ώριμότητά της, και συνεπώς στο φώς του σήμερα...*» 'Η άνατομία του ανθρώπου μās επιτρέπει νά καταλάβουμε καλύτερα την άνατομία του πιθήκου. 'Αν

12. 'Όταν τό Δίκαιο όρίζεται ως σύνολο κανόνων συμπεριφοράς, μέ άναγωγή δηλαδή της έννοιας είδος, Δίκαιο, στην έννοια γένος, κανόνας συμπεριφοράς, τότε τό ειδικό και συγκεκριμένο άνάγεται σέ άναπαράσταση συμβολική, και ή γνωστική διαδικασία καταλήγει σέ ταυτολογίες. 'Εκείνο πού χαρακτηρίζει έντούτους κατ' έξοχην σήμερα τό δίκαιο δέν είναι άπλως ό κανονιστικός και καταναγκαστικός τους χαρακτήρας, αλλά ό βαθμός άφαίρεσης και γενίκευσης των κοινωνικών σχέσεων πού εκφράζονται και άποτυπώνονται στον νομικό επίπεδο (βλ. Μ. Mialle, *"Une introduction critique en droit"*, Maspero, (1976), σ. 97 έπ. και 104 έπ. και 109).

13. 'Η θετικιστική σχολή του δικαίου είναι ίσως ή μόνη πού δίνει όρισμό ό όποιος βρίσκεται πολύ κοντά στην σημερινή εμφάνιση του δικαίου. Τό λάθος της σχολής αυτής έγκειται ώστόσο στο ότι παρουσιάζει για ούσία τό δίκαιο αυτό πού ισχύει σήμερα ως δίκαιο, γενικεύει δηλαδή τό δίκαιο μιάς ιστορικής εποχής, όπως της σημερινής όπου τό στοιχείο του κρατικού καταναγκασμού και τό άπρόσωπο, συνιστούν πρωταρχικά γνωρίσματα της νομικής μορφής, και προβάλλει αυτό τό δίκαιο ως τό μοναδικό δίκαιο (βλέπε και Πασουκάνις, σ. 65).

14. Κ. Μάρξ, «Εισαγωγή στην κριτική της πολιτικής Οικονομίας».

ή επιστήμη «πρέπει να είναι επιστήμη του πραγματικού, αυτή δεν μπορεί να κατανοήσει το παρελθόν παρά μόνο κινούμενη από τις διαφορές του με το παρόν (πού είναι το μόνο ύπαρκτό) και συνεπώς, μόνο κινούμενη από τις κατηγορίες που εκφράζονται απ' αυτό»¹⁵.

Η θεωρητική ασχολία επομένως του Πασουκάνις μόνο με το σύγχρονο δίκαιο δεν είναι αυθαίρετη επίλογη του συγγραφέα, αλλά ο μόνος επιστημονικός δρόμος για τη γνώση του δικαίου γενικά. Η ανάλυση της ειδικής μορφής που παίρνει το Δίκαιο στην αστική κοινωνία μας επιτρέπει να αποκτήσουμε μία γνώση πιο καθολική και πιο έγκυρη του νομικού εποικοδομήματος, ή οποία ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της αστικής νομικής μορφής. Μόνο μελετώντας σε βάθος τα επί μέρους στοιχεία της αστικής κοινωνίας μπορούμε να γνωρίσουμε καλύτερα τόσο τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, όσο και τις μετακαπιταλιστικές μορφές κοινωνικής ύπαρξης. Αλλά και αντίστροφα, το μόνο μέσο για να καταλάβει κανείς τη γενική κίνηση μιας κοινωνίας είναι να εντοπίσει τις διαφορές της από τις άλλες κοινωνίες. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε, να γνωρίσουμε αυτό που ισχύει σήμερα, αν δε συλλάβουμε την αντίθεσή του, την ειδική διαφορά του από αυτό που ίσχυε στο παρελθόν. « Έκείνο που έχει σημασία για την ανάλυση μιας καθορισμένης ιστορικής εποχής δεν είναι η γενική έννοια του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού αυτή καθ' αυτή, αλλά τα ειδικά χαρακτηριστικά με τα οποία κάθε ιστορικά καθορισμένη εποχή διαφέρει από τα κοινά χαρακτηριστικά κάθε κοινωνίας γενικά»¹⁶ (Κ. Κόρς, «Κάρλ Μάρξ», ελληνική μετάφραση, Όδυσσέας). Θεμελιώδης αρχή της επαναστατι-

κής θεωρίας του Μάρξ είναι για τόν Κόρς η ιστορική ιδιαιτερότητα κάθε εποχής και κάθε κοινωνικής μορφής.

10. Τα συμπεράσματα αυτά της μαρξιστικής «κοινωνιολογίας» επαληθεύονται και στο χώρο του Δικαίου. Δίκαιο, με τη σημερινή έννοια του όρου, δεν υπάρχει, παρά εφόσον παρουσιάζει κάποια «νομική» θετικότητα, εφόσον είναι δηλαδή ενσωματωμένο σε νόμους που εκδίδει και κυρώνει το κράτος, όταν, με άλλα λόγια, είναι κωδικοποιημένο. Το δίκαιο της αστικής κοινωνίας αναπτύχθηκε πάνω στις έννοιες και κατηγορίες του ρωμαϊκού, κυρίως, δικαίου, οι οποίες εξυπηρετούν τις ανάγκες της απλής κυκλοφορίας εμπορευμάτων. Γι' αυτό, το περιεχόμενο του αστικού δικαίου εξαντλήθηκε άρχικά σε μία συστηματική και άφρημένη κωδικοποίηση των απλών εμπορευματικών σχέσεων παραγωγής, των σχέσεων ανάμεσα σε ύποκειμενα ανταλλαγής, ανάμεσα σε δανειστές και όφειλètes. Η κωδικοποίηση αυτών των σχέσεων (σχέσεων απλής κυκλοφορίας), ήταν αρκετή τότε, ώστε να εξασφαλιστεί η ανάπτυξη των σχέσεων της γενικευμένης εμπορευματικής οικονομίας. Πέρα απ' αυτό όμως, το σύγχρονο δίκαιο, σε αντίθεση με το παλιό παρουσιάζει κάποια θετικότητα, είναι αποτυπωμένο σε Νόμους. Η βιομηχανική κοινωνία γεννήθηκε με την άνατολή της βασιλείας του Νόμου.

Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες αντίθετα, ο κανόνας του δικαίου άλλοτε ταυτιζόταν με την κοινωνική

15. Α. Κολέτι, «Ίδωλογία και Κοινωνία», έλλ. μετφ. εκδόσεις Όδυσσέας, σελ. 132.

16. Κ. Κόρς, «Κάρλος Μάρξ», έλλ. μετφ. εκδόσεις Όδυσσέας.

ήθική κι άλλοτε μέ τή θρησκεία. Κάθε ιστορική περίοδος είχε τή δική της κοινωνική ρύθμιση, ή όποία εύρισκε τήν έκφρασή της, είτε μέσα από τήν ήθική, είτε μέσα από τό έθιμο ή τήν παράδοση. Τά ήθη στίς άρχαίες κοινωνίες καί τά έθιμα στή φεουδαρχική κοινωνία αποτελούσαν τό μέτρο ζύγισης τών κοινωνικών σχέσεων, τά μέσα καταμερισμού τής εργασίας καί διανομής τών αγαθών. Στούς προκαπιταλιστικούς επομένως κοινωνικούς σχηματισμούς τό «νομικό» επίπεδο είχε, κατά κάποιο τρόπο, απορροφηθεί από τήν ήθική, ή άπ' αυτό πού όνομάζουμε σήμερα κοινωνική πρακτική. Τό δίκαιο σέ 'κείνους τούς κοινωνικούς σχηματισμούς δέν είχε άποκτήσει άυτονομία, δέν είχε γίνει άκόμη «νομικό», συγγεόταν μέ τή θρησκεία, τό θεό, τά ήθη ή άκόμη μέ τίς αξίες όπως τήν «άρετή» ή τήν «άνδρεία», ή τίς ρήτρες «άυτονομία», «επιείκεια», κ.λπ.

Τό σύγχρονο-δίκαιο, πού ταυτίζε-ται πιά μέ τό νόμο ή τή νομική τάξη, άναπτύχθηκε, καθιερώθηκε καί επιβλήθηκε στίς κοινωνικές σχέσεις σάν τέτοιο, σάν ιδιαίτερη δηλαδή κοινωνική πρακτική, σάν ιδιαίτερη μορφή τού κοινωνικού είναι, άφού ήλθε σέ θανάσιμη ρήξη μέ τά προνόμια ή τά έθιμα τής φεουδαρχικής κοινωνίας.

II. Αυτό σημαίνει άκόμη πώς ή έννοια «Δίκαιο» ή «νομικό έποικοδόμημα», σάν έννοιες γενικές καί άφηρημένες καί επομένως, ισχυρές καί κατ' άρχήν χρησιμοποιήσιμες γιά όλες τίς εποχές, είναι, παρ' όλα αυτά, μέ τήν συγκεκριμένη μορφή αúτης τής άφαίρεσης, δημιούργημα τής άστικής κοινωνίας καί δέν ισχύουν, δέν είναι έπιστημονικά δοκιμες παρά μόνο γι' αúτές τίς συνθήκες καί μόνο μέσα στά πλαίσια αúτης τής κοινωνίας. 'Η θεωρητική λοιπόν

ανάκάλυψη τού Μάρξ ότι πάνω άπό τήν οικονομική βάση, πάνω άπό τίς υλικές συνθήκες παραγωγής, άνυψώνεται ένα νομικό καί πολιτικό έποικοδόμημα, είναι μιά πρόταση έρμηνείας κυρίως τού άστικού κοινωνικού σχηματισμού, καί δέν ισχύει παρά μέ διαφοροποιήσεις γιά άλλες κοινωνίες (τήν άποψη αúτη ύποστηρίζουν κυρίως ό Κόρς καί ό Λούκατς).

Δέν είναι επομένως μόνο ή σύνδεση, ή διαπλοκή τού νομικού μέ τό οικονομικό, πού παίρνει σέ κάθε ιστορική εποχή μιά ιδιαίτερη μορφή, πού καθορίζει τήν άποτελεσματικότητα ή τήν κυριαρχία κάθε επιπέδου, —όπως σωστά ύποστηρίζει ό 'Αλτουσέρ— αλλά είναι καί αúτη ή ίδια ή βάση πού έχει κάθε φορά διαφορετικό περιεχόμενο, καί άκόμη κάποια ιστορία. 'Η υλική βάση, οί συνθήκες παραγωγής πού ύπολανθάνουν σέ κάθε κοινωνικό σχηματισμό, δέν μπορούν νά παρασταθούν πάντα μέ τόν όρο «οικονομία», διότι καί αúτές άκόμα οί οικονομικές σχέσεις είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Δέν είναι συνεπώς ή οικονομική δομή γενικά καί άφηρημένα, ή *κάθε* οικονομική δομή πού γεννά τή νομική μορφή, αλλά ή δομή ιστορικά καθορισμένων παραγωγικών σχέσεων.

Γι' αυτό καί ό Πασουκάνις όταν άναζητά τό υλικό περιεχόμενο τής νομικής μορφής, τό υλικό σημείο τού έννόμου αγαθού, δέν άρκεΐται στόν όρο «οικονομία», δέν κάνει άπλως άναφορά γενικά στό οικονομικό περιεχόμενο τής έννομης σχέσης, αλλά προσδιορίζει *ειδικά αúτό τό περιεχόμενο*, άναφερόμενος στήν *έμπνευματική* οικονομία, στίς *έμπνευματικές* σχέσεις, τίς όποιες προβάλλει ως τό *ειδικό-ιστορικό* περιεχόμενο τής νομικής μορφής.¹⁷

Γιά τόν Πασουκάνις, μορφή και περιεχόμενο δεν είναι δύο ξεχωριστές και ανεξάρτητες ή μία από τήν άλλη οντότητες, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει, ή αφήνει νά ἐννοηθεῖ, ή κανονοκρατική θεωρία τοῦ Κέλσεν. Στό καντιανό δυαδισμό τοῦ εἶναι και τοῦ δέοντος, τῆς μορφῆς και τοῦ περιεχομένου, ή μαρξική ἀντίληψη τοῦ δικαίου ἀπαντᾷ ὅτι ή μορφή δέν ἔχει ἀξία ἐάν δέν εἶναι ή μορφή τοῦ περιεχομένου. Μορφή και περιεχόμενο συνιστοῦν ἐνότητα διαλεκτική. Ἡ μορφή δέν εἶναι δοσμένη ἐσσεῖ, συναρτᾶται ἄμεσα μέ τό περιεχόμενο. Τό περιεχόμενο πάλι τῆς νομικῆς μορφῆς δέν εἶναι ἕνα στοιχεῖο πού ἔρχεται ἀπ' ἔξω, πού προστίθεται στήν ἐννομη σχέση και προσδιορίζει κοινωνιολογικά τόν κανονιστικό τῆς χαρακτήρα. Ὁ Πασουκάνις ἀναζητώντας τό κοινωνικό ὑπόβαθρο τῆς καθορισμένης ιστορική νομικῆς μορφῆς, δέν εἰσάγει γιά τήν ἐξήγηση τῆς ἐννομης σχέσης κάποιο κοινωνιολογικό προσδιορισμό, κάποιο κοινωνιολογικό παράγοντα, ὅπως θά ἔκανε ὁ Weber, ἀλλά ἀνάγει μεθοδολογικά, και ἀπό τήν ἀρχή, τό σχηματισμό τῶν κανόνων δικαίου σέ ἕνα εἰδικό τύπο κοινωνικῶν σχέσεων: στίς ἀνταλλακτικές σχέσεις μεταξύ ἀτόμων προσωπικά ἐλεύθερων, πού δέν ἐπικοινωνοῦν κοινωνικά παρά μέ τή μεσολάβηση κάποιων προϊόντων. Τό δίκαιο, ἐπομένως, κατά τήν ἀντίληψη τοῦ Πασουκάνις, δέν εἶναι ἀπλῶς μιᾷ «ὑπερδομή», ἀλλά ἀνστατικό στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς δομῆς. Ἐπεμβαίνει ἀπό τήν ἀρχή και καθιστᾷ δυνατή τήν παραγωγή και ἀναπαραγωγή δοσμέ-

17. «Ἡ μαρξιστική θεωρία ὅχι μόνο πρέπει νά ἐξετάζει τό ὅλικο περιεχόμενο τῆς νομικῆς ρύθμισης στίς διάφορες ιστορικές ἐποχές, ἀλλά ἐπίσης πρέπει νά τῆς δώσει ὑλιστική ἐξήγηση σάν καθορισμένης ιστορική μορφῆς».

νων κοινωνικῶν και οἰκονομικῶν σχέσεων.

Ἡ μέθοδος ἄρα τοῦ Πασουκάνις εἶναι λογική και ἱστορική, γιατί οἱ ἀφαιρέσεις τοῦ ἀναφέρονται εἰδικά σ' ἕνα ἀντικείμενο μιᾶς δοσμένης στιγμῆς, τό ὅποιο ὑπάρχει και κινεῖται σέ καθορισμένα ἱστορικά πλαίσια. Εἶναι ἱστορική, χωρίς ὅμως νά ἀναλύεται σέ μιᾷ χρονολογική παράθεση γεγονότων, ή στήν ἐξελικτική παρουσίαση κάποιου θεσμοῦ ή κάποιας σχέσης. Εἶναι ἱστορική, γιατί ἐννοεῖ τό δίκαιο «ὅχι σάν ιδιότητα τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης κοινωνίας ἀλλά σάν ἱστορική κατηγορία πού ἀντιστοιχεῖ σ' ἕνα καθορισμένο κοινωνικό καθεστῶς θεμελιωμένο πάνω στήν ἀντίθεση τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων» (σελ. 79). Ἡ θεωρία τοῦ λοιπόν δέν ἐξαντλεῖται σέ μιᾷ ἱστορία τοῦ Δικαίου, ή σέ μιᾷ ἱστορία τῶν θεωριῶν τοῦ Δικαίου. Ἀκόμα και ή προοπτική τῆς ἐξαφάνισης τῆς νομικῆς μορφῆς δέν μπαίνει σάν τό ἀναγκαῖο στάδιο κάποιας ἐξελικτικῆς πορείας. Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ Δικαίου δέν τίθεται στόν Πασουκάνις, ὡς νομοτέλεια ἱστορική. Ἀλλά ὡς λογική προϋπόθεση κριτικῆς ἀνάλυσης τοῦ συγχρόνου Δικαίου. Ἐνας τρόπος προσέγγισης τῆς νομικῆς πραγματικότητας μέσα ἀπό τή διαδικασία τῆς λογικῆς ἀρνήσῆς τῆς.

Παρόμοια, ἄλλωστε, τοποθέτηση, εἶχαν ὁ Μάρξ και ὁ Ἐνγκελς, πάνω στό θέμα τοῦ κομμουνισμοῦ, τόν ὅποιο δέν ὁραματίστηκαν ὡς κατάσταση πού πρέπει νά καθιερωθεῖ, ὡς στάδιο ἱστορική διαδικασίας, ή ἰδεατό πρὸς τό ὅποιο ὀφείλει νά προσαρμοστεῖ ή πραγματικότητα, ἀλλά ὡς τό ὑπαρκτό και πραγματικό κίνημα πού καταργεῖ τήν κατάσταση πραγμάτων πού ὑπάρχει σήμερα (Γερμανική ἰδεολογία).

Ἡ μέθοδος τοῦ εἶναι ὅμως ταυτό-

χρονα καί λογική γιατί στηρίζεται στην καθορισμένη αφαίρεση, στη νοητική εκείνη λειτουργία πού προσεγγίζει τήν πραγματικότητα, ανεβαίνοντας από τό συγκεκριμένο στό αφηρημένο καί από τό αφηρημένο πάλι στό συγκεκριμένο, σ' ένα συγκεκριμένο όμως πλούσιο σέ προσδιορισμούς, «σ' ένα συγκεκριμένο μέσα από τή σκέψη».¹⁹

Έχοντας ως αφετηρία αυτή ακριβώς τή λογική ό Πασουκάνις ξεκινά τή μελέτη του από τήν κατηγορία ύποκείμενο δικαίου, ως έννοια ειδική, γιατί πιστεύει πώς τό ύποκείμενο είναι «τό άτομο τής νομικής θεωρίας, τό πίο άπλό στοιχείο πού δέν επιδέχεται άλλη διαίρεση, γι' αυτό καί πρέπει νά χρησιμεύει σάν βάση στη μελέτη τής νομικής μορφής». 'Η έννοια όμως του ύποκειμένου είναι άπόλυτα δεμένη, προκύπτει από τήν έννοια εμπόρευμα, άφου τά εμπορεύματα για νά κυκλοφορήσουν προϋποθέτουν ανθρώπους μέ ελεύθερη βούληση πού συναλλάσσονται ανταλλάσσοντας αγαθά.

Τό εμπόρευμα είναι τό κύτταρο τής καπιταλιστικής κοινωνίας, «ό αφηρημένος σπόρος του όποιου ή ανάπτυξη αναπαράγει τήν εσωτερική δομή αυτής τής κοινωνίας».²⁰ Γι' αυτό καί δέν ύπάρχει πρόβλημα αυτής τής κοινωνίας του όποιου ή λύση νά μή μπορεί νά βρεθεί στην άνάλυση τής εμπορευματικής δομής. 'Εάν ό Πασουκάνις βάζει στό κέντρο τής θεωρίας του για τό Δίκαιο τό εμπόρευμα, εάν αρχίζει τήν άνάλυση τών νομικών κατηγοριών σέ άναφορά άποκλειστική πρós τίς εμπορευματικές σχέσεις, είναι γιατί πιστεύει πώς «ή δομή τής εμπορευματικής σχέσης αποτελεί τό πρωτότυπο όλων τών μορφών άντικειμενικότητας, καθώς καί όλων τών άντίστοιχων σ' αυτές μορφών ύποκειμενικότητας στην άστική κοινο-

νία» (Λούκατς, 'Ιστορία καί ταξική συνείδηση, έκδ. 'Οδυσσέας, σελ. 149). Δεδομένου λοιπόν ότι ή άστική κοινωνία είναι μιá κοινωνία κατόχων εμπορευμάτων, ένα σύνολο άτόμων μέ άνεξάρτητα καί άντιτιθέμενα συμφέροντα, ή κοινωνία αυτή στό νομικό επίπεδο μπορεί νά παρασταθεί ως ένα σύνολο «ύποκειμένων δικαίου». 'Η παραγωγική διαδικασία δέν παράγει, λέει ό Μάρξ, άπλως ένα άντικείμενο για τό ύποκείμενο, αλλά καί ένα ύποκείμενο για τό άντικείμενο. 'Ο κανόνας δικαίου, σάν έννοια πιό γενική, άναδύεται μετά ως άναγκαία διαμεσολάβηση, ως δεσμός, άνάμεσα σ' ένα ζεύγος από ύποκείμενα δικαίου, τό παθητικό καί τό ενεργητικό.²¹ Τό δίκαιο, τέλος δέν είναι παρά ή κωδικοποιημένη, ή τυποποιημένη γενίκευση, μιáς άπεραντης άλυσίδας από έννομες σχέσεις άνάμεσα σέ ύποκείμενα δικαίου.

12. Τελειώνοντας τήν παρουσίαση του έργου του Πασουκάνις θέλουμε νά σημειώσουμε άκόμη, πώς θά προδίδαμε τή σκέψη του συγγραφέα αν αφήναμε νά νοηθεί ότι από τό βιβλίο του «Γενική θεωρία του Δικαίου καί Μαρξισμός» συνάγεται μιá νέα θεωρία του Δικαίου. 'Ο Πασουκάνις δέν φιλοδοξεϊ νά δημιουργήσει μιá νέα «νομική» θεωρία, πλάι σ' εκείνη του Κέλσεν ή του Βιτσίνσκι, δέν θέλει νά οικοδομήσει ένα νέο σύστημα δικαί-

18. Κ. Μάρξ, Φρ. "Ενγκελς, «Γερμανική 'Ιδεολογία», ΜΕΓΑ, I, Αβι, Βds, σελ. 25.

19. Πάνω στην έννοια τής καθορισμένης αφαίρεσης βλέπε κυρίως G. Della Voile, "Rousseau et Marx", γαλλική μετάφραση, Grasset, (1974) σελ. 238 έπομ. καί 244 έπομ.

20. Κ. Κόσικ, «'Η διαλεκτική του συγκεκριμένου», έκδ. 'Οδυσσέας.

21. Πρβλ. Β. Edelman, "Le Droit saisi par la photographie", Maspero (1973) σελ. 23 έπ.

ου μέ λογική συνοχή καί σοσιαλιστικό περιεχόμενο, ένα Δίκαιο διαφορετικό από τὰ ἄλλα, πού νά ἐγγυᾶται λόγου χάρι τή δικαιοσύνη στίς ἀνθρώπινες σχέσεις καί νά ἐξαλείφει τήν κοινωνική ἀνισότητα. Δέν ἀναλώνεται σέ μιὰ τέτοια προσπάθεια γιατί, γιά τόν συγγραφέα, τό Δίκαιο, ἐξ ὀρίσμου τυπικό καί ἀπρόσωπο, ἄγνοεῖ τίς οὐσιαστικές ἀνισότητες, ἀδιαφορεῖ γιά τήν οὐσιαστική ἀδικία. Ἐχοντας σάν ἀφετηρία τήν τυπική ἰσότητα περιορίζεται ἀναγκαστικά στήν καθολική ἐφαρμογή ἑνός γενικοῦ καί ἀφηρημένου κανόνα. Ἀπό τή φύση του, τό «νομικό» δίκαιο εἶναι πρωταρχικά τύπος, καί δέν μπορεῖ νά μεταβληθεῖ σέ οὐσία, γιατί τότε παύει πιά νά εἶναι δίκαιο, αὐτοκαταργεῖται.

Βασικός σκοπός τοῦ ρώσου ἐπαναστάτη εἶναι, κατ' ἀρχήν, νά ἐξηγήσει τήν ἱστορική ἐμφάνιση τῆς νομικῆς μορφῆς, νά ἀνακαλύψει τίς συνθηκές ἀναπαραγωγῆς καί νά ἀποκαλύψει τόν μυθοποιημένο καί «φετιχοποιημένο» χαρακτήρα τῆς. Μάταια ὁ ἀναγνώστης θά ἀναζητήσει μέσα στίς σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μιὰ θεωρία γιά τό σοσιαλιστικό δίκαιο, δέν θά βρεῖ παρά μιὰ κριτική τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, μιὰ ἱστορικο-διαλεκτική κριτική τῆς νομικῆς μορφῆς, ὅπως ἀναπτύχθηκε καί ὁλοκληρώθηκε στά πλαίσια τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, τῆς κοινωνίας τῶν γενικευμένων ἐμπορευματικῶν

σχέσεων. «Ἡ κριτική τῆς ἀστικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀπό τήν ἀποψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ, πρέπει νά παραδειγματιστεῖ ἀπό τήν κριτική τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅπως μᾶς τήν κληροδότησε ὁ Μάρξ. Κατά συνέπεια, ἡ κριτική αὕτη πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά εἰσελθεῖ στό ἐχθρικό στρατόπεδο, δηλαδή δέν πρέπει νά παραλείψει τίς γενικεύσεις καί τίς ἀφαιρέσεις πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τοὺς ἀστοὺς νομικούς στή βάση τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἐποχῆς τους καί τῆς τάξης τους, ἀλλά νά ἀναλύσει τίς ἀφηρημένες αὐτές κατηγορίες καί νά φανερώσει τήν πραγματική σημασία τους, μ' ἄλλα λόγια νά φανερώσει ἀπό τί ἐξαρτᾶται, ἱστορικά, ἡ νομική μορφή» (σελ. 72 — πρβλ. ἀκόμη, γιά τή σχέση μορφῆς καί περιεχομένου τίς σελ. 62 - 67).

Ἡ παρατήρηση αὕτη τοῦ Πασουκάνις θυμίζει τὰ λόγια τοῦ νεαροῦ Μάρξ, ριζοσπάστη διανοοῦμενου τότε καί μαθητῆ τοῦ Χέγκελ, ὁ ὁποῖος παίρνοντας μιὰ στάση κριτικῆς ἀπέναντι στοὺς θεσμούς τῆς ἐποχῆς του σημείωνε, πὼς ἐφ' ὅσον δέν μπορούμε νά οἰκοδομήσουμε τό μέλλον, ἢ νά φτιάξουμε ἕνα σχέδιο κοινωνίας πού νά ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐποχές, τότε ἐκεῖνο πού μπορούμε νά κάνουμε σήμερα, εἶναι νά ἀσκήσουμε ἀσυμβίβαστη κριτική αὐτοῦ πού ὑπάρχει γύρω μας, ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν φοβᾶται οὔτε τὰ συμπεράσματα, οὔτε τίς κυρίαρχες δυνάμεις πού τῇ δυναστεύουν.